

UOT 39

X.B.Məmmədov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
kankishimamedov_53@mail.ru

FOLKLORDA MƏNTİQ MOTİVLƏRİ

Açar sözlər: *folklor, pəremiya, məntiq, analogiya, antinomiya, arqument, tapmaca, riyaziyyat*

Məqalədə dastanlarımızda, nağıllarımızda, rəvayətlərimizdə rast gəldiyimiz abstraksiya, analogiya, antinomiya, arqument, hipotez və digər məntiq elminə aid motivlərdən söhbət açılır. Qeyd edilir ki, folkloru öyrənməklə məntiq məsələlərinin həllinə tez nail olmaq olar. Ağlın çevikliyi və şüuru inkişaf etdirmək üçün pəremiyaların rolu böyükdür. Bu isə riyaziyyatla folklorun qarşılıqlı surətdə öyrənilməsi baxımından maraqlıdır. O da vurğulanır ki, folklorun öyrənilməsi hər şeydən öncə xalqın ruh yaddaşına və tarixinə olan hörmət və ehtiram deməkdir.

X.Б.Мамедов

МОТИВЫ ЛОГИКИ В ФОЛЬКЛОРЕ

Ключевые слова: *фольклор, паремия, логика, аналогия, антиномия, аргумент, загадка, математика*

В статье рассматриваются абстракции, аналогии, антиномии, аргументации, гипотезы и другие мотивы логики, которые встречаются в наших эпосах и сказках. Отмечается, что изучая фольклор можно быстро решить логические задачи. Паремии играют важную роль в развитии гибкости и осознанности ума. А это представляет интерес для взаимовыгодного изучения математики и фольклора. Подчеркивается, что изучение фольклора, прежде всего, означает уважение и наставление к разуму и истории народа.

Kh.B.Mammadov

LOGICAL MOTIVES IN THE FOLKLORE

Keywords: *folklore, paremia, logic, analogy, antinomies, argument, riddles, mathematics*

Article is devoted to motives concerning abstraction, analogy, antinomies, argument, hypothesis and other logical sciences which we meet in our epos, fairy tales and narrations. It is indicated here that, by studying folklore, settlement of logical problems is achieved rapidly. Role of paremia is great for development of agility and conscience of intellect. And this causes great interest in point of mutual study of

folklore with mathematics view. It is also emphasized here that, study of folklore means respect and esteem to mental spirit and history of people at first.

Müasir fizika və astronomiya elmlərinin və elmi düşüncəsinin banilərindən biri olan məşhur italyan alimi Q.Qalileyin məşhur bir ifadəsində deyilir ki, dünya riyaziyyat dilində yazılmış bir kitabdır, bunu ancaq həmin dilə yiyələnənlər öyrənə bilər. Riyaziyyatın metodu isə məntiqlidir. Deməli, məntiqsiz heç nə əldə etmək olmaz. Amma bir iş var ki, qəlbən şair olmayandan əsl riyaziyyatçı ola bilməz. Əslində M.V.Lomonosovun yazdığı kimi, riyaziyyatı ona görə öyrənmək lazımdır ki, o zehni qaydaya salır. Deməli, folklor riyaziyyatla, məntiqlə və digər elmlərlə qarşılıqlı öyrənilsə, daha yaxşı olar. Bu isə mövzunun aktuallığından xəbər verir. Məqalədə folklorlarda rast gəlinən məntiq məsələlərindən söhbət açılır.

Bəzən deyirlər ki, intellekt qabiliyyətini, məntiqi düşünmə bacarığını, tənqidi, yaradıcı təfəkkürün inkişafını, idrak fəallığını və s. yüksəltmək məqsədi ilə dəqiq elmlərlə daha çox məşğul olmaq lazımdır. Doğrudan da indiki zamanda erkən yaşdan başlayaraq uşaqların kompüterdən, internetdən, telefondan və digər mobil vasitələrdən istifadə etmələri təbii ki, onların intellekt qabiliyyətlərinin, məntiqi düşüncələrinin inkişaf etdirilməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Lakin ağılın çevikliyi, şüuru və intellektual səviyyəni inkişaf etdirmək üçün yeganə bir yol var ki, o da çoxlu zəhmət çəkmək, müaliə etmək və oxumaqdır. Oxuduqca folklorumuzda da kifayət qədər məntiqi təfəkkür nümunələrinin varlığını görürük. Əslində məntiq düzgün təfəkkür sənəti və metodu olmaqla, o, təkə riyaziyyatın yox, hər bir elmin metodudur. Ona görə folklorlarda məntiq motivlərinə xüsusi önəm verilməsi təbii qəbul olunmalıdır. Axı zaman məntiq zamanıdır. Məntiqi isə ağılın, zehnin və təcrübənin köməyi ilə inkişaf etdirmək olar.

Məlumdur ki, banisi Aristotel (özündən əvvəl mövcud olan məntiqi məlumatları ilk dəfə o, sistemləşdirib – X.M.) hesab olunan ərəb mənşəli “məntiq” elmi (“danışmaq” mənəsinə gələn “nutq” kökündən törənib) hal-hazırda müstəqil qəbul olunan “müləhizələr haqqında elm”, “təfəkkürün qanun və formaları haqqında elm”, “bilinəndən bilinməyənə əldə edilməsinə vasitə olan elm”, “qaydalarına tabe olduğu zaman zehni xətəyə düşməkdən qurtaran elm” olub nəticə çıxartmaq mümkün olan hər şeyi tədqiq və analiz etmək vəzifəsini daşıyır. Azərbaycan alimlərindən də məntiq sahəsində öz sözünü demiş məşhur alimlərimiz olub və bu gün də var. Təkə süni intellekt sahəsində qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin banisi Lütfi Zadənin adını çəkmək kifayətdir.

Dastanlarımızda, nağıllarımızda, rəvayətlərimizdə rast gəldiyimiz və hiss etdiyimiz kifayət qədər abstraksiya, analogiya, antinomiya, arqument, hipotez və digər məntiq elminə aid motivlərə rast gəlinir ki, bunlar da ulularımızın nə qədər ruhlu, bədii zövq sarıdan zəngin və məntiqli olmaları

fikrini göz önündə canlandırır. Məsələn, analogiya haqqında fikirlərimizə aydınlıq gətirmək üçün aşağıdakı məsələyə diqqət edək.

Fərz edək ki, hər üçü eyni boyda, eyni ölçüdə, eyni rəngdə olan üç almanın hansının builki, hansının keçənlik, hansının inişlik olduğunu müəyyən etmək lazımdır. Bizcə, “Oxxayla Əhməd” nağılını kim oxuyubsa, məsələni o saat həll edər. Sizi intizarda qoymamaq üçün məsələnin həllinə keçək.

Adıçəkilən nağılda qarı cildinə girən Oxxayın qızı qızıl məcməyinin içində üç dənə üçü də bir rəngdə, bir ölçüdə, bir boyda alma gətirib Əhmədə deyir: - Bu almaların biri birillik, biri ikiillik, biri də üçillikdi. Bu sirri təkcə məndən başqa heç kim bilmir. İndi sən görsət görüm bunların hansı hansıdır? Əhməd deyir: - Qarı nənə, bu mənim əlimdə su içimi kimi bir şeydi. Dur bir qab su gətir, bu saat deyim. Qarı bir qab su gətirib qoyur Əhmədin qabağına. Əhməd almaların üçünü də salır suya. Almaların biri o saat batır suyun dibinə, ikincisi suyun ortasında qalır, üçüncüsü isə suyun üzündə üzür. Əhməd deyir: - Qarı nənə, suyun dibinə çökən alma təzədi, həm də ağırdı. O birillikdi. Suyun ortasındakı alma bir xeyli qalıb suyunu çəkib deyə yüngülləşib. Bu da ikiillikdi. Lap suyun üstündə olan alma isə tamam quruyub, suyunu çəkib. Bu da üçillikdi. Qarı görür hamısını düz dedi. Odu ki, deyir: - Bala, elə o almaların sirri bunda idi ki, sən onları tapdın. Görürəm ağıllı oğlansan, səni öldürmürəm, çıxıb gedə bilərsən (1, s.215). Göründüyü kimi, Əhməd məntiqi, "analogiya"nı bilməsəydi, məsələni həll edə bilməzdi və canı əldən gedərdi. Bu məsələyə “Dərzi şagirdi Əhməd” nağılında da rast gəlirik. Qəflətən Firəng padşahının oğlu Pəriyə elçi göndərir. Ya onların suallarına cavab verməli, ya Pərinə verməli, yaxud da yeddi ilin baci-xəracını verməli idi. Firənglilər üç alma göndərirlər. Almanın biri builki, biri keçənlik, biri də inişlik. Əhməd məntiqlə məsələni məharətlə açır və Şah Abbasın qızı Pəri Soltanı alır.

Başqa bir misal. “Daşdəmirin nağılı”nda oxuyuruq: Günlərin bir günündə padşah yuxudan oyanıb gördü ki, düşmən olan qonşu bir padşahın qoşunu şəhəri dövrəyə alıb. Öz adamlarını göndərərək soruşdu ki, nə istəyirlər. Dedilər ki, “bizim sualımız var, ya gərək suala cavab verəsiniz, ya da bizə təslim olarsınız”. Padşah soruşdu ki, sualınız nədir? Düşmən padşahın adamları iki dənə bir boyda, bir biçimdə, bir rəngdə madyan at gətirdilər ki, tapın görək bunlardan hansı anadı, hansı bala?! Amma atların dişlərinə baxmaq olmaz. Adamlar nə qədər baxdılar, fikirləşdilərse heç kəs cəsarət eləyib bir söz deyə bilmədi. Axırda padşah qapıçını çağıraraq əmr elədi ki: - Get zindandan Daşdəmiri gətir. Daşdəmiri gətirdilər. Padşah əhvalatı ona danışdı dedi: - Ümidim bircə sənədi. Daşdəmir dedi: - Gözüm üstə, əmr eləyin burada iki axur qayırsınız, hərəsinə də bir az arpa töksünlər. Elə ki, axurlar hazır oldu, Daşdəmir atların ikisinin də cilovunu başlarından çıxarıb axurlara buraxdı. Arpanı görcək atların biri kişnədi. O birisi qaçıb onun yanına getdi. Daşdəmir dedi: - Padşah sağ olsun, kişnəyən at anadı, onun yanına qaçan da bala. Hamı Daşdəmirə afərin dedi (2,

s.322). Göründüyü kimi, irəli sürülən "arqument", yəni bir fikri təsdiq etmək üçün verilən sübut və "fakt" – reallığın təsdiq forması, məntiqin əsas motivlərindən hesab olunur.

Həmin nağılda bir gün düşmən padşahın adamları yenə gəldilər. Bu dəfə çox qəribə bir sual gətirmişdilər. Amma çox çətin idi. Torpağın üstündə bir dənə çevrə çəkib soruşdular ki, ya bu suala cavab verin, ya da təslim olun. Yenə köməyə Daşdəmir gəldi. Padşah çevrəni ona göstərib cavab istədi. Daşdəmir əlinə bir ağac alıb çevrəni ortadan iki yerə böldü. Düşmən tərəf işi belə görəndə gətirib çevrənin bir tərəfində bir ox qoydular. Daşdəmir də padşahın qılıncını götürüb ikinci tərəfə qoydu. Belə olanda düşmən tərəf çevrənin içinə bir ovuc darı tökdü. Daşdəmir tez əmr elədi, bir xoruz tutub gətirdilər. Xoruz bütün darını dənələdi. Düşmən tərəf heç nə deməyib yola düzəldi. Bu danışıqsız sual-cavaba hamı məəttəl qalmışdı. Padşah soruşdu: - Daşdəmir, mən heç bir şey başa düşmədim. De görüm onlar nə soruşurdu, sən nə cavab verirdin? Daşdəmir dedi: - Padşah sağ olsun, o çevrəni ki, onlar çəkmişdilər, demək istəyirdilər ki, bütün dünya gərək bizim ola. Mən də araya xətt çəkib dedim ki, bizim bu dünyada öz yerimiz var, heç kəsi oraya qoymarıq. Sonra onlar ortaya ox qoydular ki, əgər belə olsa, biz dava eyləyəcəyik ("Dərzinin şagirdi" nağılında ox əvəzinə ortaya bir soğan qoyurlar, yəni aralığa acılıq düşər). Mən də sənin qılıncını çəkib onların qabağına qoydum ki, biz sizdən qorxmuruq. Sonra onlar çevrəyə darı tökdülər ki, bizim qoşunumuzun sayı-hesabı yoxdu. Mən də bütün darını bir xoruza dənələtdim ki, bizdə də belə oğlanlar var. Ona görə də durub getdilər.

Bu məsələnin sonuncu sualına, yəni darı məsələsinə Nizaminin "Xəmsə"sində də rast gəlirik. "İsgəndərnamə"nin "Şərəfnamə" hissəsində oxuyuruq: İrən hökmdarı Dara İsgəndərin yanına öz elçilərini göndərərəkən qasidə tapşırır ki, İsgəndərə özünlə bir top, bir, bir çuval da küncüt apar. Dara bununla İsgəndərə demək istəyir ki, uşaqsan hələ al, bu topla, çovganla oyna! Küncüt isə, Daranın ordusunun böyük olduğuna işarə idi. Daranın məqsədini bilən İsgəndər küncütü (darını) evə, eşiyə səpir və öz quşlarını onları dənələməyə səsləyir. Nizami bu sualı poetik dillə belə qələmə alır:

Uşaqsan, sənə top olsun əyləncə,
İstəyin mənimlə çarpışmaq olsa,
Qəlbinə boş yerə sıxıntı dolsa,-
Küncütü saraya səpərək durdu, -
Qarşına çıxaram bundan çox ordu.
Darıya daraşdı saray quşları,
Qalmaq bu yerdə bir dənə darı.
Küncütdən çox olsa Dara qoşunu,
Mənim də quşlarım dənələyər onu (4, s.115-116).

Atla bağlı bir qədər fərqli formada “Dərzinin şagirdi” nağlında oxuyuruq: - Qonşu ölkənin padşahı bu biri qonşuya üç erkək at göndərir ki, bu atların hansı böyükdür, hansı kiçik? Məlum olduğu kimi, erkək atları bir tövləyə salıb yanlarına da bir madyan buraxırlar. Sonra madyanı tövlədən çıxarıb erkək atları da buraxırlar. Bu zaman əvvəlcə böyük at, sonra ortancıl, daha sonra isə kiçik at eşiyə çıxır. Cavab doğru olur. Bu yerdə yada bu atalar sözü düşür: “Hər heyvanın balası/kiçiyi böyüyün dalınca gedər, eşşəyin balası/balacası böyüyün qabağınca”.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür məntiq məsələlərinin şərhini Sədnik Paşa Pirsultanlı “Azərbaycan şifahi xalq şeiri və heca vəzninin inkişaf tarixi” adlı əsərində (3, s.10) vermiş və məntiq məsələlərini bilməcə adı ilə izah etmişdir. Əlbəttə, bu tamamilə doğrudur. Məsələ burasındadır ki, bilməcə özü elə məntiqdir.

"Daşdəmirin nağılı" demək olar ki, başdan-başa məntiq motivlərindən ibarətdir. Yenə həmin nağılda oxuyuruq: - Qadın Daşdəmirdən soruşdu: De görüm, sirr saxlamağı bacarırsanmı? Daşdəmir Mirzə Möhsündən dərs aldığı deyəndə, qadın onun sözünü kəsib, çadrasının altından bir boşqab çıxarıb Daşdəmirin qabağına qoydu və cavab verməsini istədi. Daşdəmir baxıb gördü ki, boşqabda bir nar, bir top iynə, bir qayçı, bir vərəq kağız, bir də bir bıçaq var. Daşdəmir heç nə demədən bıçağı götürüb əti tikə-tikə doğradı, qayçı ilə kağızı kəsik-kəsik elədi, iynələri bircə-bircə nara sancıb boşqaba qoydu. Qadın bunun açmasını soruşanda Daşdəmir dedi: - Xanım, mən başa düşdüm ki, sən mənə bir gizli sirr demək istəyirsən, ancaq qorxursan. Mən bununla demək istəyirəm ki, əgər mənim bədənim bu ət parçası kimi parçalasalar, bu kağız kimi tikə-tikə doğrasalar, bu nar kimi oxla doldursalar, yenə bu sirri heç kəsə açmaram.

Adıçəkilən nağılda başqa bir məntiq motivinə diqqət verək: Nardan Daşdəmirə dedi: - Atam bir armud, bir gavalı, bir əl dəyirmanı, bir parça dəmir, bir dənə də daş göndərib. Əl dəyirmanı ovdandı. Daşla dəmir sənsən. Amma armudla gavalını başa düşə bilmirəm. Daşdəmir armudu Nardana göstərib dedi: - Nardan, bu armudun adı Abasbəyi armuddu. Bu gavalıya da bağbanlar vəzi Alı deyirlər. Atan demək istəyir ki, Daşdəmirin dəyirməndə başına gələn iş padşahın qoşun böyüyü Abas bəylə və vəzirlə əlaqədardır. Göründüyü kimi, burada da məntiq öz müsbət işini gördü. Beləliklə, qədimlərdə məntiq elmindən diplomatiya sahəsində istifadə edildiyinin və məntiqi güclü olanların uğur qazandığının şahidi oluruq.

Əslində ilk baxışda məntiqi məsələnin tapmaca ilə eyni olduğu söylənilə bilər. Amma bunlar tamamilə fərqli anlayışlardır. Məsələ burasındadır ki, məntiq insan zəkasının geniş mənada sınaq meydanıdır. Burada tapmacalarda olduğu kimi, əlamətlər əsas olmur. Əsas burada rəmzlər hesab olunur və tərəflər rəmzlərlə danışırlar. Rəmzlərin mənası isə həyati-fəlsəfi mənə daşıyır. Odur ki, məntiq elminin də köklərini lap qədimdə axtarmaq lazımdır.

“Dərzi şagirdi Əhməd” nağlında oxuyuruq: - Qəflətən Firəng padşahının oğlu Pəriyə elçi göndərir. Ya onların suallarına cavab verməli, ya Pərinə verməli, yaxud da yeddi ilin baci-xəracını verməli. Firəng padşahının oğlu qırx gənc göndərir, iyirmisi qız, iyirmisi oğlan. Hamısı bir boyda, oxşar, bunları seçmək lazımdır. Məlumdur ki, Əhməd məntiqlə əsaslanaraq özü su düzəldir və suyu tökməklə oğlanları qızlardan seçə bilir. İkinci dəfə üç at göndərilər, boyları, rəngləri eyni. Biri bityaşar, biri ikiyaşar, biri də üçyaşar. Əhməd bir qab süd, bir qab arpa, bir qədər də yonca qoyur atların qabağına. Bityaşar südə, ikiyaşar arpaya, üçyaşar da yoncaya tərəf gedir. Əhməd bu məsələni də aqlının gücü ilə, məntiqin köməkliliyi ilə həll edir. Göründüyü kimi, məntiqi olmayanların bu məsələləri həll etməsi mümkün deyil. Yeri gəlmişkən, tapmacalarla məntiq məsələlərinin bir fərqi də odur ki, məntiq məsələləri nəslrlə olur və onlar daha çox bilməcəyə oxşayırlar. Amma bilməcələr həm də nəzmlə ola bilər, ulu Nizamidə olduğu kimi.

Qədim zamanlarda sevgi, məhəbbət aləmində sevgililər arasında əqli-mahiyyəti öyrənməkdə, qarşı tərəfin aqlının, zəkasının, fəhmi-fərasətinin, müdrikliyinin sübuta yetirilməsində əsl sınaq vasitəsi kimi məntiq məsələlərindən istifadə edilə bilər. Belə bir məntiqi məsələyə diqqət yetirək:

- Söz misalı, bir gün bir obaya bir qərib gəlir. Görünür, burda çox qalacaqmış deyən, başqalarına əziyyət verməyib özünə bir alaçıq qurub yaşamağa başlayır. Sən demə, bunun qonşuluğunda bir ürəyi yuxa dul qadın yaşayırmış. Bu qadın fikirləşir ki, qərib adamdı, kimsənəsi yoxdur, bəlkə yemək göndərim ona. Bəli, qadın durub iki növ yemək hazırlayır: yarpaq dolması, bir də kələm dolması. Bu qadının bir qulluqçusu varmış, özü də əldən bir az ayırmış, fürsət düşəndə oğurluğundan qalmazmış. Qadın həm qonağın aqlını yoxlamaq məqsədiylə, həm də qulluqçunun ona sədaqətini sınağa çəkməkçün bu iki növ xörəyi bir qazana qoyur, çörəkləri də qazanın ağzına qoyub çağırır qulluqçusuna verir ki, apar bunu çatdır o qəribə. Bəli, qərib bağlamamı açır, xörək üçün təşəkkür eləyib qulluqçudan soruşur ki, xanım daha başqa söz tapşırmadı ki? Qulluqçu cavab verir: - Xanım tapşırdı sənə deyim ki, ilimiz birdir, on iki ayı var, yarısı gecədir, yarısı gündüz. Bir də de ki, ilimizin dörd fəslə var. Qonaq bir az fikirləşəndən sonra məsələnin özəyini fəhm eləyir. Qayıdır qulluqçuya ki, get xanımına de ki, yox elə deyil, ilimiz bir olmağına birdir, ancaq səkkiz ayı var. Onun da dördü gecədir, dördü gündüz. Fəsil də ki, dörd deyil, üçdür.

Qulluqçu qayıdıb qonağın dediklərini xanımına yetirir. Xanım dərhal qulluqçuya buyurur ki, durma, tez qonağı bura çağır. Qulluqçu getməyində olsun, xanım düşünür ki, əcəb mərifətli, fəhmlə adamdır, ömrüm boyu arzum bir beləsinin əyalı olmaq olub.

Bəli, qonaq gəlir xanımın hüzuruna, əvvəlcə bir diqqətlə baxır xanıma, sonra ev-eşiyi gözdən keçirir, üz tutur sahibəyə:

-Xanım, eviniz xoşuma gəldi, ancaq, bircə nöqşanı var, o da ki, buxarının bir balaca əyri olmasıdır. Qadın o saat başa düşür ki, daşı hara atırlar. Cavabında qaydır ki, ay qardaş, buxarının əyriliyini neynirsən, tüstüsü ki, düz çıxır.

Nağıl dili yüyrək olar, çox keçmir ki, qonaqla xanımın ulduzu barışır, onlar xoşbəxt ailə həyatı qururlar. Aradan bir müddət keçir, qulluğunun içini başlayır şübhə gətməyə ki, bu nə olan işdir ki, iki nəfər asanca dil tapıb birləşdilər. Dözməyib bir gün xanımından xəbər alır. Qadın da sirri gizlətmir, açıb danışır buna. Deyir sənı sınamaq üçün qazana altı kələm dolması, altı da yarpaq dolması qoydum, bağlamaya da dörd dənə çörək. Sənınlə xəbər göndərdim ki, ilimiz birdir, yəni qazan birdir, fəslimiz on iki – yəni on iki dolma var qazanda. Altısı gecə, altısı gündüz – yəni yarısı yarpaq dolması, yarısı kələm dolması. Dörd dənə də fəslimiz var, yəni dörd çörəkdir. Sən bu xəbəri qonağa çatdıranda özün özünü faş eləmişən. Dözməyib yolda bir çörəyi, dörd də dolmanı yeməklə xanımına xəyanət eləmişən. Odur ki, qonaq da mənə o sayaq cavab qayırdı. O ki, qaldı buxarının əyriliyinə, sən bilirsən ki, sağ gözüm bir balaca çaşdı, qonaq da buna işarə eləyirdi. Mən də ona dedim buxarının əyriliyilə nə işin, tüstüsü ki, düz çıxır. Yəni, nə olsun ki, gözüm çaşdır, ağılım, kamalım ki, öz yerindədir. İndi başa düşdünmü, niyə birləşdik? (5, s.167-169). Göründüyü kimi, əgər xanım məntiqi bilməsəydi, xoşbəxt də ola bilməzdi.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, məntiqi məsələlər nə qədər yüksək mövqe qazansalar da, onların başlanğıcı tapmacaların ibtidai və sadə formaları ilə bağlı olub çox vaxt öz varlığında tapmaca nüvəsini qoruyub saxlayır. Beləliklə, kök birdir: bu, tapmacadır. Qalanları hamısı məntiqi məsələ – bilməcə də, bağlama da, qıfılbənd də onun törəmələridir. Onu da qeyd edək ki, tapmacalar uşaq folkloruna aid olduğu halda, məntiqi məsələlər tamamilə fərqlidir və onlar həm kiçik, həm də böyükələr üçün nəzərdə tutulur. Yeri gəlmişkən, bir vaxtlar Rusiyada orta məktəblərdə şagirdlərə tapmaca dərsi də keçirdilər. Əlbəttə, bu yönündə düşünməyə dəyər, bizcə.

Məlumdur ki, ta qədim zamanlardan nənə-babalarımız, müəllimlərimiz öz övladlarını həm fiziki cəhətdən, həm də zehni cəhətdən ağıllı, düşüncəli olmaları üçün onları hazırcavab böyütməyə çalışıblar. Onların ağıllının çevikliyi və şüurunu inkişaf etdirmək üçün məntiqi məsələlərdən və tapmacalardan istifadə ediblər. Orta məktəbdə oxuyarkən bizim də bir müəllimimiz var idi. Bir, iki sual verməklə istənilən adamın yaşını deyə bilirdi. Bizə qəribə gəlirdi. Bunu necə bilmək olar? Amma, zaman keçdi, məsələnin o qədər də çətin olmadığını öyrəndik. Əslində, bu da məntiqdir, amma ənənəvi məntiq üzərində qurulmuş formal məntiq yox, formal məntiq üzərində qurulmuş riyazi məntiq. İndi həmin məsələnin həllini tapmağa çalışaq.

Sualın qoyuluşu belədir: Birinci tərəf ikinci tərəfə deyir: Ürəyində bir rəqəm tut. O da tutur, məsələn, hər hansı bir X. Birinci tərəf deyir: Ürəyində tutduğun rəqəmin üzərinə beş rəqəmi gəl. O da gəlir və nəticədə alır: $X+5$. Birinci tərəf deyir: həmin rəqəmdən üç rəqəmini çıx. O da çıxır. Alınır $X+5-3$. Birinci tərəf deyir: Alınan rəqəmdən birinci ürəyində tutduğun rəqəmi çıx. O da çıxır və alınır: $X+5-3-X$. Birinci tərəf deyir: Alınan rəqəmin üzərinə öz yaşını (fərz edək ki, yaşı on beşdir) gəl və soruşur ki, neçə alındı? O da cavab verir: $X+5-3-X+15=17$. Birinci tərəf o saat cavab verir ki, sənın yaşın on beşdir. Doğrudan da, belədir. Göründüyü kimi, ürəyində tutduğun rəqəmin hansı rəqəm olmasından asılı olmayaraq onun üzərinə beş əlavə edib ondan iki çıxılsa, ondan da lap əvvəlki ürəkdə tutulan rəqəm çıxılsa, nəticədə iki alınır. Yəni fikirdə tutulan ədədin hesablamının nəticəsinə heç bir təsiri olmur. İkinci tərəfin üzərinə yaş gələndə və həmin rəqəm məlum olanda, o rəqəmdən ikini çıxmaqla yaş müəyyən etmək olur. Əlbəttə, bu cür sadə hesablar aparmaqla şüurun inkişafına kömək etmək olur. Özü də belə maraqlı yaşından asılı olmayaraq hər bir kəsdə yaranır.

Yaxud başqa bir riyazi məsələ. Yerdəki durna göydə uçan durnanın başçısına deyir: Ay göydə uçan yüz durnalar, mənı də özünüzlə götürün. Göydəki durnanın başçısı deyir: Siz haradan bildiniz ki, biz yüzük? Əgər bizim qədər, bizim yarımız, yarımızın yarısı və bir də sən olsan yüz olarıq. Görəsən göydə neçə durna uçurdu? Cavab: 36. Doğrudan da $36+36+18+9+1=100$. Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür riyazi məsələlərə başqa xalqların folklorunda da rast gəlmək olur.

İndi isə məntiqlə bağlı atalar sözü və məsəl kimi qəbul edilən bir neçə müasir riyazi tapmacaya diqqət edək:

...Yan yana düzüləndə
Heç sonumuz görünməz.
Elə buna görə də
Mənə tərif verilməz (Nöqtə).
...İstərəm üçbucaqla
Dostluğa sadıq qalım.
Onun medianı var,
Mənim diaqonalım (Dördbucaqlı).
Hər tərəfim bərabər,
Hər bucağım bərabər.
Sahəmi hesablasan,
Ən sadə düsturam mən (Kvadrat).
Dörd bucağım olsa da,
Düz bucağım yox mənim.
Elə buna görə də,
Qəmim-qüssəm çox mənim (Romb).

Göründüyü kimi, insanların bədii təfəkkürünün, intellekt qabiliyyətinin, məntiqi düşünmə bacarığının, yaradıcı fəallığının artırılmasının və inkişaf etdirilməsinin çoxsaylı yollarından biri də məhz folklordan keçir. Bütün bunlar isə xalqın ruh yaddaşına, keçmişinə və tarixinə olan hörmət və ehtiramla bərabər folklorun nə qədər praktiki əhəmiyyətə malik olmasından xəbər verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, V c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 304 s.
2. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, IV c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.
3. *Sədnik Paşa Pirsultanlı*. Azərbaycan şifahi xalq şeiri və heca vəzninin inkişaf tarixi. Bakı: Təknur, 2013, 482 s.
4. *Nizami*. İskəndərnamə. Şərəfnamə, Bakı: Lider, 2004, 432 s.
5. *Mehdizadə İ. Maralı qoca dağlar*. Bakı, 2003, 324 s.

Redaksiyaya daxil olub 02.09.2020